

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی رهیافت

سال نوزدهم، شماره ۷۱، تابستان ۱۴۰۴
صفحه ۱۷۷ تا ۲۰۲

بازتاب ادبیات حماسی شیعی در انقلاب اسلامی: بررسی موردی ابن حسام و طاهره صفارزاده

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران،
ایران (نویسنده مسئول). صندوق پستی: ۵۹۳۹۱-۳۹۹۳ ایمیل
dastmard@pnu.ac.ir

فرزانه دستمرد *

استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد
اسلامی، کرمانشاه، ایران. ایمیل Fa.Rostami@iau.ac.ir
استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
صندوق پستی: ۵۹۳۹۱-۳۹۹۳ ایمیل:
razmjoo_tooran@pnu.ac.ir

فتانه رستمی

توران رزمجو

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی تطبیقی بازتاب ادبیات حماسی شیعی در آثار ابن حسام خوسفی و طاهره صفارزاده انجام شده است. پرسش اصلی تحقیق آن است که این دو شاعر چگونه مفاهیم کلیدی عاشورا، شهادت، انتظار، ظلم‌ستیزی و مهدویت را در قالب‌های شعری خود بازتاب داده و به چه نحو کارکرد اجتماعی شعر حماسی شیعی را در زمینه‌های تاریخی متفاوت بازتعریف کرده‌اند؟ فرضیه پژوهش آن است که ابن حسام خوسفی از منظر سنتی و مبتنی بر روایت‌های مقدس، ادبیات حماسی را در خدمت تقویت حافظه تاریخی-مذهبی به کار گرفته، در حالی که طاهره صفارزاده با رویکردی نوگرا و انقلابی، شعر را به رسانه‌ای برای کنش سیاسی، بیداری اجتماعی و ساخت گفتمان مقاومت بدل کرده است. روش تحقیق، تحلیل محتوای تطبیقی بر مبنای متون شعری و منابع ثانویه معتبر است. یافته‌ها نشان می‌دهند که تفاوت در زمانه، جنسیت، تجربه زیسته و مخاطب، موجب تحول در زبان، ساختار، کارکرد اجتماعی و گفتمان شعری این دو شاعر شده است. این تحقیق همچنین نشان می‌دهد که شعر حماسی شیعی نه تنها سنت‌ساز، بلکه سنت‌گریز نیز می‌باشد؛ بسته به زمینه‌های تاریخی و اهداف شاعر. **کلیدواژه:** خوسفی، صفارزاده، عاشورا، شعر انقلابی، مقاومت، مهدویت.

* نویسنده مسئول: dastmard@pnu.ac.ir

تاریخ تایید: ۱۴۰۴/۰۳/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۵

The Islamic Revolution Approach Quarterly
Vol. 19, No.71, Summer 2025, P 177-202
rahyaftjournal.ir

The Reflection of Shi'i Epic Literature in the Islamic Revolution: A Comparative Study of Ibn Hessam Khosafi and Tahereh Saffarzadeh

Farzaneh Dastmard

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam Noor University, Tehran, Iran (Corresponding author). P.O. Box: 3993-59391 Email: dastmard@pnu.ac.ir

Fataneh Rostami *

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran. Email: Fa.Rostami@iau.ac.ir

Touran Razmjou

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam Noor University, Tehran, Iran. P.O. Box: 3993-59391 Email: razmjoo_touran@pnu.ac.ir

Abstract

This article explores the reflection and transformation of Shi'i epic literature in the context of the Islamic Revolution of Iran, focusing on the works of Ibn Hessam Khosafi (15th century) and Tahereh Saffarzadeh (20th century). It examines how religious-mythical narratives of martyrdom, justice, and resistance, rooted in the Karbala paradigm, evolved from classical Persian poetry to revolutionary discourse. Using an analytical-comparative method, the study investigates thematic continuity and aesthetic transformation between medieval Shi'i epic verse and contemporary revolutionary poetry. Findings indicate that while Ibn Hessam's *Khavaran-nama* integrates the heroic ethos of Imam Ali and his descendants within a mystical-epic framework, Saffarzadeh's poetry reinterprets the same archetypes as metaphors for political awakening and anti-imperialist struggle. Both poets employ the Ashura

* Corresponding Author: Fa.Rostami@iau.ac.ir

How to Cite: Dastmard, F., Rostami, F., Razmjou, T. (2025). The Reflection of Shi'i Epic Literature in the Islamic Revolution: A Comparative Study of Ibn Hessam Khosafi and Tahereh Saffarzadeh, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 19(71), 177-202. Date Received: 6 December 2024 Date Accepted: 15 April 2025

narrative as a symbolic structure that fuses spirituality with socio-political commitment. The research concludes that Shi'i epic literature not only shaped the cultural consciousness of the Islamic Revolution but also provided a theological and aesthetic language for resistance, martyrdom, and eschatological hope.

Keywords: Shi'i epic poetry; Ibn Hessam Khosafi; Tahereh Saffarzadeh; Ashura; Martyrdom; Resistance; Islamic Revolution; Mahdism.

Introduction

The Islamic Revolution of Iran (1979) was not only a political transformation but also a cultural and symbolic upheaval deeply rooted in Shi'i religious imagination. Among the most powerful sources of revolutionary discourse was the heritage of Shi'i epic literature, which had for centuries sustained collective memory through narratives of sacrifice, divine justice, and resistance against oppression. This study examines the continuity and reconfiguration of that tradition by comparing Ibn Hessam Khosafi's *Khavaran-nama*—a Persian Shi'i epic from the Timurid period—with the revolutionary poetry of Tahereh Saffarzadeh, one of the most prominent intellectual poets of post-1960s Iran.

The key research question asks: *How did the Shi'i epic tradition, as embodied in classical poetry, re-emerge in the literary and ideological discourse of the Islamic Revolution?* By analyzing thematic and symbolic patterns across two temporal contexts, the article reveals how literature functions as a cultural bridge between theological myth and socio-political action.

Materials and Methods

This study employs a comparative analytical method combining literary hermeneutics, religious semiotics, and discourse analysis. The primary corpus includes Ibn Hessam's *Khavaran-nama*, a Persian epic depicting the heroic battles of Imam Ali and his companions, and selected poems from Tahereh Saffarzadeh's collections *The Red Shroud*, *The Message of the Soil*, and *Revelation*.

The analysis proceeds in three stages:

1. Thematic identification – tracing motifs of martyrdom, divine justice, and eschatological victory;
2. Structural analysis – examining narrative form, diction, and use of Quranic and Ashura imagery;

3. Discursive interpretation – situating the works within their respective socio-political contexts.

Ibn Hessam's epic, written in the 15th century, belongs to a period when Shi'ism was marginalized within Persian literary canon, yet it elevated the *ahl al-bayt* as archetypal warriors of faith. In contrast, Saffarzadeh's modernist poetry, emerging during Iran's struggle against Western domination and internal tyranny, revives the same motifs through a new semiotics of resistance, combining modernist aesthetics with Qur'anic allegory. The study also draws upon theoretical frameworks of mythic archetypes (Eliade, Frye) and Shi'i symbolism (Shariati, Motahhari) to elucidate how sacred narrative transforms into political discourse.

Discussion

The findings reveal a profound continuity between classical and modern Shi'i epic expression, despite differences in form and historical setting.

1. Epic Continuity and Transformation: Ibn Hessam's *Khavaran-nama* constructs a mytho-historical cosmos where divine justice is realized through heroic struggle. His Imam Ali is not merely a historical figure but a cosmic hero who embodies both mystical perfection and moral resistance. Through allegory and hyperbole, Ibn Hessam creates a Shi'i alternative to the *Shahnameh* tradition, replacing mythic kingship with sacred leadership (*imamate*).

2. In contrast, Saffarzadeh's poetry transforms the same archetype into a voice of revolutionary conscience. Her language, condensed and prophetic, merges Qur'anic revelation with contemporary political urgency. The Imam, in her verse, becomes a timeless symbol of rebellion against injustice—transcending historical time and national boundaries.

2. Martyrdom and Aesthetic of Resistance: Both poets use the Karbala paradigm as a narrative matrix. In *Khavaran-nama*, martyrdom signifies transcendence; the warrior achieves spiritual victory through sacrifice. In Saffarzadeh's poetry, martyrdom is politicized as a form of *active resistance*, the ultimate act of moral defiance. Her verse echoes the revolutionary reinterpretation of Ashura by thinkers such as Ali Shariati and Morteza Motahhari, turning tragedy into a mobilizing myth.

3. Language and Symbolism: Ibn Hessam's epic follows classical Persian diction with abundant Arabic religious terminology, creating a sacred poetic register. Saffarzadeh, while modernist in style, employs a similar symbolic lexicon—blood, light, the sword, and the covenant—infused with Qur'anic rhythm. Both poets rely on *ta'wil* (spiritual interpretation) to elevate historical events into universal metaphors.

4. Literature as Cultural Mediation: The study demonstrates that Shi‘i epic literature served as a cultural continuum that transmitted ethical values—justice, sacrifice, and divine leadership—into Iran’s revolutionary ideology. By preserving and renewing symbolic language, poets like Ibn Hessam and Saffarzadeh linked collective memory to contemporary mobilization.

Furthermore, while Ibn Hessam wrote in an era of political disempowerment, Saffarzadeh composed within a climate of awakening; yet both articulate *hope through struggle*. Their works embody what can be called a “sacralized humanism,” where divine mission and human freedom converge. This transformation of Shi‘i epic from mythic narration to revolutionary discourse underscores the dynamism of Iranian literary-religious tradition.

Conclusion

The comparative analysis of Ibn Hessam Khosafi and Tahereh Saffarzadeh reveals that Shi‘i epic literature functions as both a theological framework and a political language of resistance. Across centuries, it has provided the moral grammar of defiance against tyranny—transforming historical grief into collective action. Ibn Hessam’s *Khavaran-nama* offers an early Shi‘i epic worldview where divine justice is achieved through spiritual valor and devotion to the *ahl al-bayt*. Saffarzadeh, revitalizing the same tradition in modern verse, redefines epic heroism as moral agency and revolutionary faith. Through this continuity, the Islamic Revolution inherited not only political ideals but also an aesthetic of resistance grounded in sacred narrative.

In broader terms, Shi‘i epic literature illustrates how religious mythology evolves into cultural praxis. By merging devotion and dissent, it reaffirms that poetry in the Shi‘i tradition is not merely artistic expression but a form of ethical testimony. Thus, the literary legacy of Ibn Hessam and Saffarzadeh stands as a testament to the enduring vitality of Shi‘i thought—where the sword of words defends justice as powerfully as the sword of battle.

مقدمه

ادبیات حماسی شیعی یکی از پایدارترین و اثرگذارترین گونه‌های ادبی در تاریخ فرهنگ اسلامی-ایرانی است؛ گونه‌ای که در هم‌نشینی عناصر اسطوره، دین، تاریخ و مقاومت، به بازتاب هویت جمعی شیعیان و آرمان‌های عدالت‌طلبانه آنان پرداخته است. این نوع ادبیات، بویژه از طریق شعر، در بازسازی حافظه تاریخی، الهام‌بخشی اجتماعی، و شکل‌دهی به گفتمان‌های مقاومت نقش برجسته‌ای ایفا کرده است. از منظومه‌هایی چون خاوران‌نامه ابن حسام در قرون گذشته گرفته تا اشعار متعهد شاعران انقلابی چون طاهره صفارزاده در دوران معاصر، پیوستاری از معنا، ارزش، و زبان در خدمت اهداف دینی و سیاسی شکل گرفته است. انقلاب اسلامی ایران، به‌عنوان یکی از رخداد‌های مهم قرن بیستم، زمینه‌ای فراهم آورد تا سنت حماسی شیعی با گفتمان انقلابی پیوند بخورد و در قالب ادبیات مقاومت و شعر بیداری دینی بازآفرینی شود. در این میان، بازخوانی تطبیقی ادبیات حماسی شیعی در دوره‌های تاریخی گوناگون، بویژه با محوریت دو شاعر از دو عصر متفاوت، می‌تواند ابعاد تحول این سنت را روشن سازد. مسئله این پژوهش این است که با وجود تداوم مفاهیم بنیادین در ادبیات حماسی شیعی، مانند عاشورا، شهادت، ظلم‌ستیزی و انتظار منجی، زبان، ساختار، کارکرد اجتماعی و نوع مخاطب این ادبیات دچار دگرگونی‌های معناداری شده است. چگونه ابن حسام خوسفی در فضای دینی-درگاهی قرن نهم هجری، و طاهره صفارزاده در فضای انقلابی قرن بیستم، مفاهیم حماسی شیعه را صورت‌بندی کرده‌اند؟ شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو شاعر در بازتاب گفتمان مقاومت و مفاهیم دینی چیست؟ و در نهایت، این تفاوت‌ها چه نسبتی با تحولات تاریخی، اجتماعی، و جنسیتی دارند؟ پاسخ به این پرسش‌ها، هدف اصلی این مقاله را شکل می‌دهد که در قالب تحلیلی تطبیقی، مسیر تحول و پویایی ادبیات حماسی شیعی از نظم سنتی به گفتمان معاصر را ترسیم می‌کند.

۲- پیشینه تحقیق

بینا و همکاران (۱۴۰۱) در «عناصر حماسی و تصویر آفرینی در خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی» می‌نویسند خاوران‌نامه منظومه‌ای حماسی-دینی است که ابن حسام خوسفی در قالب داستان‌های خیالی از مبارزات حضرت علی (ع) و یارانش در سرزمین خاوران سروده است. این اثر در تصویرسازی حماسی جایگاه مهمی دارد. مقاله حاضر به بررسی عناصر سازنده این منظومه پرداخته و نقش صور خیال در خلق تصاویر حماسی را تحلیل می‌کند. ابن حسام با بهره‌گیری از مضامین حماسی و تصویرسازی هنرمندانه، توانسته است صحنه‌هایی زنده و قابل درک بیافریند. مبالغه، عنصر محوری خیال در این منظومه است که به شعر صلابت و

تحرك می‌بخشد. تشبیه‌های غالباً حسی اثر نیز زمانی به اوج می‌رسند که اجزای آن، حرکت، شکوه و عظمت را به گونه‌ای ملموس به تصویر می‌کشند.

علیزاده بیرجندی (۱۳۸۰) در «ساختار اندیشه‌های مذهبی سده‌های هشتم و نهم و بازتاب آن در سروده‌های ابن‌حسام خوسفی» معتقد است سیاست مذهبی ایلخانان و تیموریان و فضای فکری حاکم بر سده‌های هشتم و نهم هجری تأثیر عمیقی بر اشعار ابن‌حسام خوسفی داشته است. حضور حاکمانی چون تیمور با ادعای ترویج اسلام، و نیز وزرای ایرانی مسلمان در دربار ایلخانان، موجب کاهش نسبی خشونت مذهبی و گشایش فضای مناظره و تولید آثار دینی شد. همچنین توجه سیاسی تیمور به علویان، بستر مناسبی برای بازتاب اندیشه‌های مذهبی شیعی در شعر فراهم کرد. بررسی ساختار فکری این دوران، شناخت بهتری از باورهای اعتقادی ابن‌حسام به دست می‌دهد و تحلیل منظومه‌هایی چون خاوران‌نامه را در زمینه تاریخی‌اش ممکن می‌سازد.

رضایی و همکاران (۱۳۹۲) در «واکاوی اشعار انقلابی در دیوان فدوی طوقان و طاهره صفارزاده» می‌نویسند پس از شکست اعراب در جنگ ۱۹۶۷، روحیه انقلابی در میان شاعران عرب، به‌ویژه فدوی طوقان، شدت گرفت. شعر او سرشار از دعوت به مقاومت، اتحاد، و جانفشانی در راه وطن است. اندوه ناشی از اشغال سرزمینش بر اشعارش سایه انداخته، اما همچنان به آینده‌ای روشن امید دارد. در ایران نیز طاهره صفارزاده با بهره‌گیری از شعر به‌عنوان سلاحی علیه استبداد، مردم را به بیداری و ایستادگی دعوت می‌کند. این مقاله با رویکرد تحلیلی-مقایسه‌ای، مضامین مشترک شعر این دو شاعر را بررسی می‌کند؛ مفاهیمی چون وطن‌دوستی، آزادی‌خواهی، شهادت، تعهد اجتماعی و امید به آینده، که از دل رنج برآمده و به بیداری مردم می‌انجامد

خرم آبادی آرائی و همکاران (۱۳۹۹) در «تحلیل میراث متنی در شعر طاهره صفارزاده» معتقدند شاعران معاصر برای تعمیق دیدگاه‌های شاعرانه خود و تأثیرگذاری بیشتر بر مخاطب، از متون سنتی چون منابع دینی، ادبی، اسطوره‌ای و فولکلوریک بهره گرفته‌اند؛ متونی که به‌عنوان «میراث متنی» شناخته می‌شوند و پشتوانه فرهنگی مهمی برای باروری شعر به‌حساب می‌آیند. در بلاغت سنتی، این بهره‌گیری با مفاهیمی چون تلمیح، تضمین و اقتباس شناخته می‌شد و امروزه در قالب نظریه بینامتنیت تحلیل می‌شود. طاهره صفارزاده، از جمله شاعرانی است که با توجه به سابقه‌اش در ترجمه قرآن و نهج‌البلاغه، به‌ویژه از متون دینی بهره فراوان برده است. پژوهش حاضر نشان می‌دهد اشعار او آکنده از ارجاع به متون دینی و اسطوره‌ای است و همین امر به شعرش عمق و هویت می‌بخشد.

بهمدی و همکاران (۱۳۹۴) در «پیوند حماسه و دین در خاوران نامه ابن حسام خوسفی» معتقدند این منظومه، با پیوندی عمیق میان عناصر دینی و حماسی، از برترین نمونه‌های حماسه دینی محسوب می‌شود. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی، نشان می‌دهد که حضور شخصیت‌های دینی، بهره‌گیری از عناصر خارق‌العاده، و درهم‌تنیدگی مفاهیم اسلامی با قهرمان‌سازی اسطوره‌ای، به این اثر هویتی دینی-حماسی بخشیده است.

۳- نوآوری تحقیق

نوآوری این مقاله در آن است که با نگاهی تطبیقی، بازتاب ادبیات حماسی شیعی را در دو دوره تاریخی و در شعر دو شاعر برجسته، یعنی ابن حسام خوسفی و طاهره صفارزاده، بررسی می‌کند؛ امری که تاکنون در پژوهش‌های پیشین، یا به صورت یک‌سویه و متمرکز بر یکی از این دو شاعر انجام شده یا صرفاً به تحلیل درون‌متنی اشعار پرداخته‌اند. در حالی که پژوهش حاضر، نه تنها عناصر محتوایی، زبانی، ساختاری و گفتمانی شعر این دو شاعر را تحلیل کرده، بلکه با بهره‌گیری از چارچوب نظری عملکردگرایی، کارکرد اجتماعی، هویتی و انقلابی شعر حماسی شیعی را در بستر تاریخی آن به طور دقیق واکاوی کرده است. تمایز دیگر این تحقیق، استفاده هم‌زمان از نظریه‌های معاصر در حوزه گفتمان، حافظه فرهنگی و بینامتنیت در تحلیل تطبیقی و روشمند دو شاعر از دو سنت و دو ساحت اجتماعی متفاوت است؛ بدین معنا که مقاله حاضر فراتر از مقایسه صرف سبک یا مضمون، به بررسی تحولات کارکردی ادبیات حماسی شیعی از زبان آیینی به زبان انقلابی و از قهرمان اسطوره‌ای به کنشگر اجتماعی پرداخته است.

۴- چارچوب نظری: تحلیل ادبیات از منظر نظریه کارکردگرایی

نظریه کارکردگرایی در حوزه علوم اجتماعی، به بررسی نقش و کارکرد هر پدیده یا نهاد در تثبیت و تداوم نظم اجتماعی می‌پردازد. این نظریه که پایه‌های آن در آراء اندیشمندانی چون امیل دورکیم، تالکوت پارسونز، و رابرت مرتن نهاده شده، در تحلیل ساختارهای اجتماعی و فرهنگی نقشی کلیدی دارد. با تعمیم این نظریه به حوزه ادبیات، می‌توان ادبیات را نه فقط یک فرآیند هنری یا زیبایی‌شناختی، بلکه نهادی فعال در نظام اجتماعی دانست که کارکردهایی مشخص در حفظ یا تغییر ساختار ارزشی و هویتی جامعه ایفا می‌کند. چارچوب نظری این مقاله، بر مبنای همین نگاه کارکردگرایانه به ادبیات شکل می‌گیرد. ادبیات در نگاه کارکردگرایی، کارکردی دووجهی دارد: از سویی، بازتاب‌دهنده شرایط اجتماعی و تاریخی است و از سوی دیگر، در شکل‌دهی به هنجارها، ارزش‌ها، و انگیزش‌های جمعی نقشی فعال ایفا می‌کند (Eagleton, 2007). در واقع، ادبیات نه فقط پیامد نیروهای اجتماعی بلکه یکی از

عوامل فعال در شکل‌دهی به آگاهی عمومی، فرهنگ سیاسی، و الگوهای کنش اجتماعی به شمار می‌رود. از منظر دورکیم، هر پدیده اجتماعی دارای کارکردی در راستای حفظ انسجام و یکپارچگی جامعه است. ادبیات، بویژه در قالب شعر، می‌تواند نقش آیینی و نمادین مشابه آیین‌های دینی ایفا کند و با بازنمایی وجدان جمعی، انسجام اخلاقی جامعه را تقویت کند (Durkheim, 2016). این دیدگاه، در تحلیل شعرهایی که به بیداری اجتماعی، عدالت‌طلبی، یا مقاومت می‌پردازند، زمینه‌ای فراهم می‌سازد تا ادبیات به‌عنوان حافظ و بازتولیدکننده نظم فرهنگی و ارزشی بررسی شود. تالکوت پارسونز، با ارائه مدل AGIL، نقش ادبیات را در سطح عملکردی‌تر بررسی می‌کند. در این مدل، ادبیات در حوزه دو کارکرد اصلی جای می‌گیرد: یکپارچه‌سازی و حفظ الگوهای فرهنگی (Parsons, 2013). در حوزه یکپارچه‌سازی، ادبیات با ایجاد روایت‌های مشترک از تاریخ، قهرمانان، دشمنان، و ارزش‌های برتر، احساس هویت جمعی و تعلق فرهنگی را تقویت می‌کند. در حوزه حفظ الگوها، ادبیات با روایت ارزش‌های بنیادین مانند ایثار، شجاعت، عدالت، یا پرهیزگاری، به انتقال بین‌نسلی این ارزش‌ها می‌پردازد. رابرت مرتن با افزودن مفاهیمی مانند کارکرد آشکار و پنهان، پیچیدگی بیشتری به نظریه کارکردگرایی می‌بخشد. در این دیدگاه، ادبیات می‌تواند به‌صورت آشکار نقش آموزشی یا انتقادی ایفا کند، اما به‌طور پنهان به شکل‌دهی به نگرش‌های سیاسی یا جهت‌گیری‌های ارزشی نیز کمک می‌کند (Merton, 1968). برای مثال، شعری که در ظاهر به بیان یک تجربه فردی یا عاطفی می‌پردازد، ممکن است به‌طور پنهان حامل نقدی بر نظم موجود یا فراخوانی به کنش اجتماعی باشد. کارکردگرایی همچنین به ما امکان می‌دهد تا ادبیات را در پیوند با «نظام‌های معنا ساز» اجتماعی ببینیم. ادبیات، به‌مثابه ابزار بازنمایی و بازتولید معنا، در نظام ایدئولوژیک جامعه جای می‌گیرد. لویی آلتوسر با معرفی مفهوم «دستگاه‌های ایدئولوژیک دولت» (ISAs)، نشان می‌دهد که نهادهایی چون آموزش، رسانه، و ادبیات، در بازتولید ایدئولوژی حاکم مؤثرند (Althusser, 1973). از این منظر، ادبیات انقلابی یا متعهد، نه تنها ابزاری در خدمت ایدئولوژی حاکم، بلکه در برخی موارد، بستر مقاومت ایدئولوژیک و کنش انتقادی نیز هست. تحلیل کارکردگرایانه ادبیات، همچنین ما را به سمت بررسی رابطه ادبیات و حافظه تاریخی سوق می‌دهد. روایت‌های ادبی از وقایع تاریخی، مانند جنگ، انقلاب یا مقاومت، تنها گزارش نیستند بلکه نوعی بازآفرینی تاریخی‌اند. این بازآفرینی، از طریق انتخاب واژگان، نمادها، قهرمان‌ها و ضدقهرمان‌ها، شکل می‌گیرد و کارکرد حافظه‌سازی جمعی را ایفا می‌کند (Assmann, 2011). شعر در چنین موقعیتی، حافظ فرهنگی یک ملت می‌شود؛ حافظه‌ای که نه فقط آنچه رخ داده، بلکه آنچه باید رخ دهد را نیز در خود می‌پرورد. یکی

دیگر از جنبه‌های مهم در چارچوب کارکردگرایانه، تحلیل نقش ادبیات در بسیج سیاسی و فرهنگی است. نظریه‌پردازانی چون بندیکت اندرسن، با مفهوم «جوامع خیالی»، نشان می‌دهند که ملت‌ها نه با واقعیت‌های عینی، بلکه با تخیلات فرهنگی شکل می‌گیرند؛ تخیلاتی که ادبیات نقش مهمی در ایجاد آن‌ها دارد (Anderson, 2020). از این منظر، ادبیات انقلابی می‌تواند به مثابه ابزار تولید هویت ملی، وحدت فرهنگی و بسیج جمعی درک شود. نظریه سیستم‌های اجتماعی نیکلاس لومان نیز افق دیگری برای فهم کارکرد ادبیات می‌گشاید. در این نظریه، ادبیات یک «نظام ارتباطی» خودمختار محسوب می‌شود که با نظام‌های دیگر مانند اقتصاد، سیاست، یا دین، تعامل دارد. ادبیات با تولید روایت‌های آلترناتیو، قابلیت آن را دارد که ساختارهای معنایی جامعه را به چالش بکشد یا دگرگون سازد (Luhmann, 1995). بنابراین، کارکرد ادبیات محدود به بازتاب جامعه نیست بلکه در تغییر آن نیز نقش دارد. از منظر روان‌شناختی-اجتماعی نیز می‌توان به کارکرد ادبیات پرداخت. ادبیات در این دیدگاه، ابزاری برای تنظیم هیجانات جمعی، تخلیه روانی، و بازآفرینی معنای زندگی در شرایط بحران است. روانکاوانی چون یونگ، با معرفی مفاهیمی نظیر ناخودآگاه جمعی و کهن‌الگوها، نقش اسطوره‌ها و نمادهای ادبی را در سازمان‌دهی روان جمعی برجسته می‌سازند (Jung, 2012). بدین ترتیب، شعر حماسی یا انقلابی، می‌تواند بازتابی از اسطوره‌های مقاومت، قهرمانی یا رهایی باشد که در ضمیر جمعی جامعه ریشه دارد.

در مجموع، نظریه کارکردگرایی با همه طیف‌های درون‌گفتمانی خود، بستری وسیع برای فهم نقش‌های چندلایه ادبیات فراهم می‌آورد: از انتقال ارزش‌ها، حافظه تاریخی و هویت فرهنگی گرفته تا نقد ساختار قدرت و خلق تخیل‌های بخش‌اینظریه. این نظریه، نه تنها به ما می‌آموزد که ادبیات چرا و چگونه شکل می‌گیرد، بلکه نشان می‌دهد که ادبیات چگونه در ساخت و بازسازی جامعه نقش دارد.

۵- مقایسه در سطح محتوای مفهومی

در این بخش، مفاهیم بنیادین ادبیات حماسی شیعی همچون عاشورا، انتظار، شهادت و ظلم‌ستیزی در شعر ابن‌حسام خوسفی و طاهره صفارزاده بررسی می‌شود. هدف، تحلیل نحوه بازتاب این مفاهیم و تطبیق آن‌ها با تحولات تاریخی، اجتماعی و گفتمانی در دو دوره متفاوت است.

۵-۱ بازتاب مفاهیم عاشورا، انتظار، شهادت، ظلم‌ستیزی

ادبیات حماسی شیعی از قرون اولیه تاکنون، بر پایه مفاهیمی چون عاشورا، انتظار ظهور منجی، شهادت و ظلم‌ستیزی استوار بوده است. این مفاهیم، فارغ از قالب‌های بیانی، در

بافت‌های مختلف تاریخی و اجتماعی به شیوه‌های گوناگون تفسیر و بازتولید شده‌اند. در شعر ابن حسام خوشفی، این مضامین در قالبهای کلاسیک و آیینی بازنمایی می‌شوند؛ در حالی که طاهره صفارزاده آن‌ها را در بستر انقلابی و با کارکردی اجتماعی-سیاسی صورت‌بندی می‌کند. تقابل این دو نگرش، مسیر تحولی ادبیات حماسی شیعی از سنت به تجدد و از مدیحه به مقاومت را به خوبی نشان می‌دهد.

ابن حسام در اشعار عاشورایی خود، حماسه را با مرثیه درمی‌آمیزد و مفهوم شهادت را نه فقط به مثابه واقعه‌ای مقدس، بلکه به عنوان سرنوشتی ازلی برای اولیای الهی تصویر می‌کند. در این نگاه، عاشورا الگویی ایستا و آیینی از تقابل خیر و شر است که قهرمانان آن بر مدار تقدیر و ایمان و ایثار حرکت می‌کنند به گفته ابن حسام این ایثار امام حسین (ع) و یاران ایشان برای حفظ امت پیامبر و دین برگزیده خدا بوده است:

حسین جان گرامی فدای امت کرد سزاست امت اگر جان کند فدای حسین (خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۲۴).

مفاهیم ظلم و طاغوت نیز در این قالب، بیشتر نمادهای تاریخی‌اند؛ یزید، ابن زیاد و شمر، نمایندگان شرند و نیازی به تحلیل کارکرد اجتماعی‌شان احساس نمی‌شود.

اما در شعر صفارزاده، عاشورا به لحظه‌ای زنده و در حال تکرار تبدیل می‌شود؛ حادثه‌ای که در متن انقلاب اسلامی بازخوانی می‌شود و پیام آن از مرز تاریخ عبور می‌کند. او در یکی از اشعارش، شهادت را «یگانه شرف گمشده» می‌نامد و از جامعه دعوت می‌کند که این شرف را باز یابد (رضایی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۱۸). در شعری دیگر، می‌نویسد: «در این مساحت تاریخی / ما در محاربه هستیم / با هر کسی که با حسین در جنگ است» (صفارزاده، ۱۳۶۶: ۴۶)؛ بدین ترتیب، مرز میان عاشورا و زمان حال برداشته می‌شود و مفاهیم تاریخی در بستر گفتمان انقلابی بازتولید می‌گردند.

شعر صفارزاده، ظلم‌ستیزی را نه امری آیینی بلکه رسالتی مداوم می‌داند. در یکی از قطعات تأثیرگذار، او می‌نویسد: «این هیکل سیاه ستم / مجموعه‌ای است از همه اندام‌های نامردی» (صفارزاده، ۱۳۸۴)؛ این تعبیر استعاری، ظلم را ساختاری زنده و پیچیده معرفی می‌کند که نه به چهره‌ای تاریخی، بلکه به سیستمی جاری در جامعه مدرن بدل شده است. در این چارچوب، عاشورا به اسطوره‌ای انقلابی تبدیل می‌شود؛ چنان‌که یکی از پژوهشگران می‌نویسد: «صفارزاده مفاهیم عاشورا را از محفل روضه به میدان مقاومت می‌آورد؛ جایی که خون، نه فقط مظلومیت، که نشانه آگاهی و کنش است» (مدرسی و خجسته‌مقال، ۱۳۹۲).

۲-۵ کارکرد قهرمان و ضدقهرمان در شعر

در ساختار شعر ابن حسام، قهرمانان قالب مشخصی دارند: پیشوایان دینی که بر پایه کرامت، شجاعت، تقوا و نسب الهی شناخته می‌شوند. امام حسین (ع)، حضرت علی (ع)، حضرت زینب (س)، و دیگر اولیای شیعه، قهرمانانی‌اند که در امتداد معرفت دینی حرکت می‌کنند. در مقابل، ضدقهرمانانی مانند یزید، ابن زیاد و شمر، چهره‌هایی اهریمنی‌اند که نماد طغیان در برابر حق‌اند. در واقع علاوه بر مظلومیت امام حسین با بیانی شاعرانه شجاعت و قدرت ایشان را نیز به تصویر می‌کشد:

به روز معرکه چون پای در رکاب آورد
سوار ابلق دوران نداشت پای
حسین (خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۲۴)

این تقابل، ساختاری کاملاً اسطوره‌ای دارد؛ بدون خاکستری، بدون تردید. اما در شعر صفارزاده، قهرمانان نوینی وارد صحنه می‌شوند. رزمنده گمنام، معلم شهید، زن مسلمان، دانشجوی انقلابی، حتی خود شاعر. صفارزاده، قهرمان‌سازی را از انحصار تاریخ درمی‌آورد و به زمان حال منتقل می‌کند. در یکی از شعرهای او، قهرمان، نه اسطوره‌ای دوردست، بلکه زن مؤمنی است که در دل میدان می‌ایستد و نماد بیداری است: «بانو نشسته بود / بر تپه‌ای بلند... / اشک صفوف شیعه شیدا / همراه اشک زینب کبری...». همچنین در شعری دیگر، خطاب به «تو از قبیله شعری» می‌نویسد: «و پشتم از تو که می‌دانی، گرم است»؛ این "تو" نه قهرمان تاریخی، بلکه هم‌رزم آگاه امروز است. بدین ترتیب، در نگاه صفارزاده، قهرمان معاصر است، فعال است، و مؤنث نیز می‌تواند باشد.

ضدقهرمان نیز دیگر چهره تاریخی صرف نیست، بلکه صورت‌های مدرن ستم است: شاه، غرب‌زده، صهیونیست، سرمایه‌دار، و منافق. در شعری کنایه‌آمیز، می‌گوید: «بزغاله‌ی هنر / در دیگدان زر / پخته نپخته»؛ تصویری از هنرمند مزدور و نظام فکری تحریف‌شده، که با ابزار قدرت هم‌دستی دارد.

از نگاه کارکردگرایانه، تغییر کارکرد قهرمان از یک موجود فرازمانی به یک سوژه تاریخی و اجتماعی، به بازتعریف ساختار کنش در جامعه می‌انجامد. شعر صفارزاده، در این سطح، نقش فعالی در بسیج مخاطب و مشارکت‌دهی به او در ساختن آینده دارد؛ امری که با رویکرد تالکوت پارسونز در تحلیل نظام فرهنگی، هم‌سوایی دارد (Parsons, 1951).

۳-۵ مفهوم مهدویت و گفتمان آینده‌نگر

مفهوم مهدویت، یکی از مؤلفه‌های دیرپای گفتمان حماسی شیعه است که در هر دو شاعر حضور دارد، اما با کارکردهایی متفاوت. ابن‌حسام، مهدی موعود را در شعرش با ادبیات دعایی، مرثیه‌ای و نیایشی می‌خواند. حضور مهدی (عج) در اشعار او، بیشتر در جایگاه موعود

صلح و عدل است، بی آن که حامل وظیفه‌ای انضمامی برای مخاطب باشد. این حسام در یکی از قصایدی که درباره مدح و ستایش حضرت مهدی (عج) سروده و با مقدمه ای حزن آلود آغاز می شود وضعیت اخلاقی مردم و جامعه خود را تجسم کرده است. او از اجرا نشدن احکام شرع و رواج ریاکاری و شراب خواری و زنا و زیرپا نهاده شدن حقوق دیگران در میان جامعه می نالد و غم و اندوه خود را اظهار می دارد:

جهان فساد گرفت ای دریغ اهل صلاح بر آفتاب علو می کند شب دیجور
خطا و زلت و عصیان به غایتی برسد که زنده رشک برد بر فنای اهل قبور
ریا و خمر و زنا و عقوق و ترک حقوق حمایت طرف باطل و شهادت
زور(خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۳۷)

شاعر از ظلم و بیداد حاکمان تیموری که موجب اینهمه بدبختی و فساد و نابسامانی مردم جامعه او شده اند رنج می برد و قلبش از خشم و کینه نسبت به آنان آکنده است. هیچ راه نجاتی نیز به یاری محرومان نمی شتابد اما بارقه امیدی قلبش را روشنی می بخشد. قهرمانی در پشت پرده غیب است و به زودی خواهد آمد تا ظلم و ستم را نابود و عدالت را در جهان بگستراند. بدین جهت اشعاری درباره مهدی موعود می سراید که موضوع آنها توصیف دلاوری و شجاعت و بیان صحنه های جنگ این قهرمان با ظالمان و ستمگران است. این ابرقهرمان در حالی که ردای پیامبر و ذوالفقار علی را بر دوش می کشد از پشت پرده غیب ظاهر می شود. او هرگز شکست نمی خورد و همه قدرتهای دنیا از قیصر روم تا فغفور چین در برابر شورش او به زانو درمی آیند:

پوش درعه جد شریف و درع پدر و فوق جیدک قلد بسیفک المأثور
تو از حجاب برون آی تا برون آیند به نصرت تو شجاعان دین چو روز نشور
چو بازوی تو شود قهرمان تیغ، شوند مخالفان به سر تیغ قاهرت
مقهور(خوسفی، ۱۳۶۶: ۲۳۸)

اما طاهره صفارزاده، این مفهوم را با تجربه انقلابی درهم می آمیزد. مهدی در شعر او، منجی خاموش تاریخ نیست، بلکه قهرمانی آماده برای ظهور است که آمدنش منوط به آمادگی جامعه است. در یکی از شعرهایش، او در خطاب به مخاطبی از قبیله شعر، که می تواند نمادی از منجی آگاه باشد، می نویسد: «تو از قبیله ی شعری / من خویشاوندت هستم / و پشتم از تو گرم است... / تویی که می دانی که تیغ های موسمی باد / مرا به خیمه کشانیدند...». این "تو"، همان منجی ای است که دانایی دارد، با جامعه پیوند دارد، و در لحظه های بحرانی فراخوانده می شود. در شعری دیگر نیز می نویسد: «تو مثل ماه / ستاره / خورشید / همیشه هستی / و

می‌درخشی از بدر / و می‌رسی از کعبه / و کوفه همین تهران است» (صفارزاده، ۱۳۶۶: ۴۸۶)؛ این تصویر نه تنها ظهور موعود را اکنونی می‌کند، بلکه آن را در جغرافیای سیاسی امروز بازتاب می‌دهد.

مفهوم انتظار نیز در این شعرها، از «صبر منفعل» به «کنش فعال» تبدیل شده است. این گفتمان، با نظریه کارکردگرایانه رابرت مرتن درباره کارکردهای پنهان ادبیات تطابق دارد؛ چراکه شعر، در اینجا به بستری برای ایجاد امید، سازمان‌دهی کنش انقلابی، و تجدید مشروعیت برای نظام انقلابی تبدیل می‌شود. (Merton, 1968).

۶- ساختار و زبان

در این بخش، ساختار زبانی، سبک بیانی و ویژگی‌های بلاغی و موسیقایی در اشعار ابن‌حسام خوسفی و طاهره صفارزاده مقایسه می‌شود. تمرکز بر نحوه استفاده از وزن، قافیه، آرایه‌ها و لحن، نشان می‌دهد که چگونه دو شاعر در دو بافت تاریخی متفاوت، زبان شعر حماسی را سامان داده‌اند.

۶-۱ تحلیل زبان حماسی و تهییجی در هر دو شاعر

ابن‌حسام خوسفی با بهره‌گیری از سنت مثنوی‌سرایی در بحر متقارب، زبان خود را بر پایه وزن، روایت‌پردازی و بلاغت فاخر سامان داده است. زبان او به‌شدت فخیم، کلاسیک و متأثر از الگوی شاهنامه‌ای است. لحن، آمیخته با تمجید و بزرگ‌نمایی قهرمانان، شکوه صحنه‌های جنگ و ستایش فضیلت‌های دینی است. وجه تهییجی در شعر او بیشتر از طریق وصف فضاهای جنگی و صف‌آرایی خیر و شر و غلبه قهرمان دینی بر گرایش‌های ملی و نژادی تحقق می‌یابد. در اشعاری که شاعر درباره حضرت مهدی (عج) سروده است نیز سایه این قهرمان آرمانی که به علت سلطه و غلبه گرایش‌های دینی بر ملی در این دوره به شکل حضرت علی (ع) یا قهرمان دینی در خاوران نام‌ها ظاهر شده مشاهده می‌شود؛ همان قهرمانی که رمز و سمبل آرزوی شاعر برای قهر و غلبه بر تیموریان بیدادگر و همه قدرت‌های بیدادگر تاریخ بشر است. این اشعار در حقیقت بین واقعیت و آرمان یا اعتقاد مذهبی و حماسه پیوند برقرار می‌کند. بنابراین وقتی شاعر از مهدی موعود می‌خواهد که ظهور کند و به انتقام و خونخواهی امام حسین شمشیر بکشد اگرچه این امر، اعتقادی مذهبی است اما در ذهن او امام حسین سمبل و نماد همه کسانی است که بر اثر ستم و ظلم فرزندان تیمور و یا قتل عام‌های وحشیانه خود تیمور مظلومانه کشته شدند:

هر شب فلک ز مضجع جد شهید تو/عطفی آل یافته بر دامن کبود/آن کو قبای جد تو
همرنگ آل کرد/فرداش درکشند به پیراهن کبود/در چشم خون فشان فلک کحل عین کن/بر
اهل شام دعوی خون حسین (ع) کن (خوسفی، ۱۳۶۶: ۳۸۰).

در مقابل، صفارزاده از زبانی بسیار متنوع تر و پویا تر بهره می گیرد. او گاه با زبانی خبری و گزارشی، و گاه با زبانی تهییجی، شور و هیجان انقلاب را منتقل می کند. در بسیاری از اشعار، ساختار جمله ها کوتاه، تند، شعاری و همراه با افعال امر است. او در شعری فرمان می دهد: «و سرزمین / سرود رهایی است / تو سرزمین رهایی هستی / زمین می گردد / و فصل را میگرداند / برخیز / برخیز / برخیز!» (صفارزاده، ۱۳۵۶: ۱۴)، که لحن تهییجی، مستقیم و خطاب محور شعر او را به خوبی نشان می دهد. در قطعه ای دیگر نیز می نویسد: «و من با نهاد ستم می جنگم / می دانم تا همیشه / جنگ و شهادتم ادامه دارد»، که بازتابی از زبان فعال، فرد محور و کنش گر در شعر اوست.

۲-۶ جایگاه بلاغت، آرایه های ادبی، وزن و قافیه

شعر ابن حسام به وضوح از بلاغت کلاسیک بهره می برد. تشبیه، استعاره، کنایه، تکرار، جناس و تلمیح، از عناصر اصلی زیبایی شناسی او هستند. بویژه در «خاوران نامه»، آرایه های لفظی چون قافیه های آهنگین و مصوت های بلند، جلوه ای موسیقایی به متن بخشیده اند که با سبک فردوسی شباهت دارد (خوسفی، ۱۳۶۶). قافیه در شعر او، نه فقط الزامی وزنی، که عامل تقویت لحن حماسی است.

در مقابل، صفارزاده، بویژه در شعر نو، از قافیه و وزن صرفاً در حد امکان بهره می گیرد. ساختارهای نیمایی یا آزاد در شعر او بسیار رایج اند. او خود را مقید به قافیه نمی داند، اما گاه با استفاده از تکرار و هم نشینی واژگان، فضایی موزون و تهییجی می سازد. برای نمونه، در یکی از اشعارش آمده است: «درخت های باغ دوباره چوب شدند / تابوت شدند / تابوت ها گل داده اند / شکوفه داده اند / گل های بی کفن و غسل» (صفارزاده، ۱۳۵۸). این ساختار، با تکرار افعال و ریتم درونی، به خوبی حس تراژیک و مقاومت را القا می کند. در حوزه آرایه ها، صفارزاده بیشتر به سراغ تمثیل، نمادپردازی اجتماعی و تلفیق بینامتنی می رود تا آرایه های سنتی. از تلمیح های قرآنی و تاریخی گرفته تا نمادسازی از عناصر مدرن (مانند «کلاغ قبر کن»، «تابوت شکوفه داده»، یا «بزغاله ی هنر در دیگدان زر») همگی برای انتقال معنا و نقد قدرت، سیاست یا انفعال فرهنگی به کار گرفته می شوند.

۳-۶ تفاوت ها در سبک بیان: خطابه وار، عرفانی، خط شکنانه و شعاری

در سبک بیان نیز، دو شاعر رویکردهای متفاوتی دارند. ابن حسام، هرچند گاه لحن خطابه‌وار به کار می‌برد، اما ساختار غالب شعرش روایی و داستانی است. خوسفی از زاویه دید دانای کل به روایت نبردهای مقدس می‌پردازد، و این روایت، متکی بر الگوی اسطوره‌ای، نظم سلسله‌وار و فاصله با مخاطب است. صفارزاده اما با فاصله گرفتن از ساختارهای حماسی کلاسیک، به زبان خطابی، بیانی مستقیم و بدون واسطه روی می‌آورد. او نه فقط حوادث را روایت نمی‌کند، بلکه مستقیماً از مخاطب می‌خواهد «برخیزد»، «بجنگد»، «صبر نکند». این نوع از بیان، همزمان شعاری و تهییجی است و کارکردی اجتماعی دارد. در شعر دیگری، تصویری حماسی-زنانه از فریاد را چنین ترسیم می‌کند: «گلوی من بسته‌ست / در سفره، مرگ آمده است»؛ این زبان، مستقیم، استعاری و خلاقانه، ذهن مخاطب را تکان می‌دهد.

از سوی دیگر، برخی اشعار صفارزاده رویکردی عرفانی دارند؛ بویژه در جایی که مفهوم شهادت را با «حرکت از خاک به افلاک» یا «و هر دو عالم / در بی‌مرزی / همراز می‌شوند» بیان می‌کند. این سبک، در تقابل با بیانی خطابه‌وار، بُعدی درونی و اشراقی به شعر او می‌دهد و خواننده را به تأمل وادار می‌دارد.

در برخی اشعار نیز زبان صفارزاده به‌صراحت مرزهای سنت را می‌شکند. بویژه در قطعاتی که ساختار آن‌ها نظم کلاسیک ندارد و با زبان مدرن، حتی گاه ژورنالیستی، مخاطب را با خشونت واقعیت اجتماعی روبه‌رو می‌کند. مثلاً در شعری که به بازخوانی تلویحی واقعه منا یا کشتار حجاج در مسجدالحرام می‌پردازد، از عباراتی مانند «تابوت‌ها گل داده‌اند / گل‌های بی‌کفن و غسل» (مهرآوران، ۱۳۸۹) استفاده می‌شود که هم تصویرسازی قدرتمندی دارد، و هم به لحاظ ادبی، در مرز میان گزارش و استعاره حرکت می‌کند.

۴-۶ تحول زبان حماسی از نظم کلاسیک به زبان آزاد مدرن

با بررسی تطبیقی زبان دو شاعر، می‌توان گفت که شعر حماسی شیعه از نظم کلاسیک و ایستای ابن حسام، به زبان پویای صفارزاده رسیده است؛ زبانی که نه فقط در قالب، بلکه در سطح لحن، دایره واژگان، سبک جمله‌سازی و حتی نقش مخاطب، دچار تحول شده است. اگر شعر ابن حسام مأمور به تکرار روایت مقدس است، شعر صفارزاده مأمور به کنش اجتماعی و ساختن روایت جدید است. این گذار از روایت محوری به مشارکت محوری، از سنت‌گرایی به تجدد، و از نظم به زبان آزاد، نمود بارز تحول زبان حماسی در پیوند با تحول جامعه شیعی در بستر انقلاب اسلامی است.

۷- کارکرد اجتماعی شعر

در بررسی بازتاب ادبیات حماسی شیعی در دوگانه ابن حسام خوسفی و طاهره صفارزاده، یکی از مهم‌ترین حوزه‌ها، کارکرد اجتماعی شعر و جایگاه آن در تحولات سیاسی و اجتماعی عصر خویش است. ادبیات حماسی، در ذات خود حامل پیام‌هایی از ایثار، مقاومت، ظلم‌ستیزی و ارزش‌های فراشخصی است که در زمینه‌های مختلف تاریخی، می‌تواند نقش‌های متفاوتی ایفا کند: از حفظ حافظه جمعی تا تحریک توده‌ها به کنش اجتماعی. شعر ابن حسام، با بهره‌گیری از سنت روایی مثنوی‌سرایی و استفاده از قهرمانان شیعی نظیر امام علی (ع)، درصدد بازسازی تاریخ قدسی و بازتاب آرمان‌های عدالت‌طلبانه تشیع بود. با اینکه این شعر در بستر دربارهای محلی شکل گرفت، اما رسالت اجتماعی آن فراتر از مدیحه‌سرایی است. «خاوران‌نامه» نه فقط اثری دینی، بلکه نوعی مقاومت فرهنگی در برابر تاریخ‌نگاری رسمی محسوب می‌شود. در زمانی که حاکمیت صفوی هنوز مستقر نشده بود، این اثر به مثابه پروژه‌ای معنوی برای بازسازی هویت شیعی عمل کرد و الگویی اسطوره‌ای از کنش علوی ارائه داد. ابن حسام در روایت خود، جنگ میان علی و دشمنانش را نه فقط به‌عنوان تاریخ، بلکه الگویی برای مبارزه دائمی میان حق و باطل تصویر می‌کند. در این بازنمایی، قهرمان نه فقط مبارزی فیزیکی، بلکه نماد عقلانیت، عدالت و اراده الهی است (عطاشیبانی و رمضان، ۱۳۹۵). بنابراین، شعر او به صورت غیرمستقیم، هویت جمعی شیعیان را تقویت کرده و حافظه تاریخی آنان را در قالب‌های هنری بازتولید کرده است. این کارکرد در جهان سنت، معادل کنش سیاسی بود، زیرا در فقدان رسانه‌های مدرن، شعر بلندگوی ایدئولوژیک جوامع محسوب می‌شد.

در سوی دیگر، صفارزاده در دوره‌ای می‌نویسد که شعر، بار دیگر به ابزار بسیج اجتماعی بدل شده است. شعر او به‌طور مستقیم وارد صحنه سیاسی می‌شود؛ انقلابی است، نه صرفاً حماسی؛ تهییج‌گر است، نه صرفاً بازتاب‌دهنده. او در اشعار خود، با زبانی فرمانی، مردم را به بیداری و مشارکت فرا می‌خواند و مفاهیم شیعی را از قالب روایت به کنش تبدیل می‌کند. مثلاً در شعری می‌نویسد: «سکوت، هم‌پیمان شب‌پرستان است؛ فریاد کن!» (رضایی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۲۱). این زبان، نه فقط احساسی، بلکه کارکردی و انگیزشی است؛ شاعر به‌عنوان کنشگر اجتماعی، خواننده را به مشارکت دعوت می‌کند.

در شعر دیگری نیز، صفارزاده تصویر هولناکی از زندگی در سایه استبداد ارائه می‌دهد: «در سفره، مرگ آمده است / صدای آمدن دندان بر لقمه / همراه با صدای گلوله‌ست» (صفارزاده، ۱۳۶۶) در این جا، شعر از مرثیه فراتر می‌رود و به یک بیانیه اجتماعی

تبدیل می‌شود: مرگ در خانه است، در سفره است، در لقمه روزانه مردم. همین زبان حماسی - واقع‌گرایانه، کارکرد اجتماعی شعر را به اوج می‌رساند.

کارکرد اجتماعی شعر صفارزاده دوگانه است: از یک سو، اسطوره‌های شیعی مانند عاشورا، مهدویت و انتظار را بازخوانی می‌کند و از سوی دیگر، آن‌ها را در زمینه انقلاب اسلامی تفسیر مجدد می‌نماید. عاشورا دیگر صرفاً صحنه‌ای تاریخی نیست، بلکه الگویی است برای شناخت کنونی از «ظالم» و «مظلوم». در شعری نمادین، تصویر سبزه‌ای را می‌سازد که از دل سیمان روئیده و زیر چکمه استبداد شکسته می‌شود: «آن سبزه زندگانی بود / و پای باطل تو / آن پای بونیاک / آن سبزه را شکست». این سبزه، کنایه از آزادی و مقاومت است که با خشونت مدرن درهم می‌شکند.

از منظر نظریه عملکردگرایی در ادبیات نیز، می‌توان نشان داد که هر دو شاعر، اگرچه با فاصله زمانی و سبکی از هم جدا شده‌اند، در خدمت یک کارکرد مشترک بوده‌اند: تقویت انسجام اجتماعی شیعیان و ایجاد روایت‌های مقاومت در برابر سلطه. در شعر ابن حسام، این انسجام از طریق روایت هماهنگ و نظم روایی پدید می‌آید و در شعر صفارزاده، از طریق لحن خطابه‌وار، شعاری و مشارکت‌جویانه.

نکته مهم دیگر در کارکرد اجتماعی شعر این دو، تفاوت در «نوع مخاطب» است. ابن حسام برای مخاطبی می‌نویسد که نیازمند بازسازی غرور دینی و هویتی است؛ در جامعه‌ای که سنت شفاهی و داستان‌پردازی هنوز غالب است. اما صفارزاده برای مخاطبی می‌نویسد که در بحبوحه انقلاب، نیازمند جهت‌گیری، انگیزه، و شور انقلابی است. در این میان، تفاوت در شیوه بازنمایی زن، طبقات فرودست، و رابطه مردم با دین نیز مشهود است. ابن حسام، زن را عمدتاً غایب یا تابع قهرمانان مرد تصویر می‌کند؛ حال آن‌که صفارزاده، زن را کنش‌گر، مادر شهید، مبارز و فریادگر تصویر می‌نماید. در یکی از اشعار او می‌خوانیم: «من زنی‌ام در میانه خطر / پایم به خون شهادت خیس است» (گیانچی و داراب پور، ۱۳۹۲).

کارکرد اجتماعی شعر صفارزاده را همچنین باید در پیوند آن با رسانه‌های عمومی آن دوران بررسی کرد. اشعار او از طریق نوارهای کاست، جلسات شعرخوانی، روزنامه‌ها و مجلات پخش می‌شد و به یکی از ابزارهای اصلی بسیج مردمی در انقلاب تبدیل شده بود (مهرآوران، ۱۳۸۹: ۱۰۹-۱۰۶). این در حالی است که شعر ابن حسام عمدتاً در حوزه محدود دربارها یا محافل دینی بازتاب داشت.

در نهایت، می‌توان گفت که ابن حسام و صفارزاده دو نمونه از پیوستاری تاریخی‌اند که در آن ادبیات حماسی شیعی، متناسب با نیاز جامعه، از بازگویی تاریخ مقدس به کنشگری

اجتماعی بدل می‌شود. اگر اولی حافظه تاریخی را زنده نگه می‌دارد، دومی آن را به نیروی محرکه‌ای برای تحول اجتماعی تبدیل می‌کند. این تحول، نه فقط در زبان و قالب، بلکه در هدف، مخاطب و پیام شعر نیز قابل مشاهده است.

۸- بینامتنیت و میراث ادبی-مذهبی

ادبیات حماسی شیعی، برخاسته از متن و زمینه‌ای است که در آن، متون مقدس و سنت‌های ادبی و دینی پیشین همواره نقش پیش‌زمینه دارند. در این میان، هر دو شاعر -ابن حسام خوسفی و طاهره صفارزاده- به شیوه خود با این میراث تعامل دارند: یکی در بستر سنت کلاسیک و دیگری در زمینه مدرن انقلابی.

در اشعار ابن حسام، پیوند با متون مقدس همچون قرآن، روایات، مقاتل و نهج‌البلاغه کاملاً مستقیم است. او با تلمیح‌های فراوان، اشارات لفظی و گاه نقل کامل روایات، ساختار حماسی خاوران‌نامه را با متون اسلامی درمی‌آمیزد. مثلاً در توصیف نبرد امام علی، از روایت‌های جنگ‌های صفین و جمل بهره می‌گیرد و آن‌ها را در قالب اسطوره‌ای تازه و شاعرانه بازسازی می‌کند (قربانی جویباری و صالحی، ۱۳۹۴). این بازنمایی، از نوع بازسازی مستقیم متون است و کارکرد آن، یادآوری تاریخ مقدس برای انتقال هویت علوی در قالب حماسی است.

در مقابل، صفارزاده بیشتر از بازآفرینی نمادین و استعارای بهره می‌برد. او با اتکا به لایه‌های پنهان قرآن، احادیث، و نهج‌البلاغه، مفاهیم کلیدی چون صبر، انتظار، ایثار، بیداری و توحید را با زبانی نمادین بازتاب می‌دهد. مثلاً در یکی از اشعارش از ترکیب «پیامبر با شمشیری پوشیده در نور» استفاده می‌کند که علاوه بر تلمیح به بعثت و سیره نبوی، حامل دلالت‌های انقلابی و بیدارگر است (خرم آبادی آرائی و همکاران، ۱۳۹۹). در واقع، در شعر او متون مقدس نه به عنوان محتوای صرف، بلکه به عنوان زبان دوم شعر عمل می‌کنند؛ زبانی که باید رمزگشایی شود.

در شعری دیگر، با الهام از آیه «نور علی نور»، صفارزاده تصویر می‌سازد: «وقتی به آن یگانه می‌اندیشم / رنگ دوگانگی‌ها بی‌رنگ می‌شود» (صفارزاده، ۱۳۶۶)؛ در این جا اندیشه توحیدی و وحدت وجود، نه صرفاً دینی، بلکه با زبان حسی و شعری تلفیق شده است. این نوع بازخوانی قرآن، با هدف ساخت معنای نوین در بستر مقاومت انجام می‌گیرد.

هر دو شاعر به نحوی به متون کهن ادبی فارسی نیز ارجاع دارند. ابن حسام آشکارا از شاهنامه فردوسی تأثیر پذیرفته است؛ هم در قالب (مثنوی در بحر متقارب) و هم در شیوه ساخت قهرمانان. حتی برخی بیت‌ها و ساخت‌های نحوی به تقلید از فردوسی ساخته شده‌اند. او در خاوران‌نامه تلاش می‌کند از اسطوره‌سازی فردوسی برای قهرمانان ایرانی، برای خلق

قهرمانان شیعی بهره ببرد. بنابراین، هم به لحاظ فرم و هم محتوا، یک سنت‌شکنی آرام و تدریجی درون زبان سنتی اتفاق می‌افتد.

اما صفارزاده با متون ادبی کلاسیک رفتاری نوگرایانه دارد. او گاه از ساختارهای متنی سعدی، حافظ یا بیهقی بهره می‌گیرد، اما هدفش بازآفرینی آن‌ها در زبان انقلابی و معاصر است. در شعری، ساختاری گلستان‌وار را در نقد طاغوت به کار می‌برد و با کنایه می‌نویسد: «هر حرف / هر نوشته / هر گام / چکمه‌ای ست / بر پای از دروغ» (صفارزاده، ۱۳۵۸)؛ این سطرها، ساختار حکایت‌وار سنت را به ابزار حمله‌ای شاعرانه و معاصر بدل می‌کنند.

تحول در نوع ارجاع، دیگر شاخصه مهم این بخش از تطبیق است. در ابن حسام، ارجاع‌ها بر پایه الگوهای سنتی تضمین و تلمیح است و حضور مرجع مقدس، بخشی از اتوریته شعر محسوب می‌شود. اما در صفارزاده، ارجاع‌ها اغلب رمزگذاری شده، نمادین و چندلایه‌اند؛ مخاطب باید با دانشی نسبت به میراث دینی و ادبی، این لایه‌ها را بازیابی کند. برای نمونه، در شعری، اشاره به «خانه‌ای که در آتش افتاد» هم‌زمان دلالت به سوزاندن بیت حضرت فاطمه (س) و نیز انقلاب ایران دارد (مدرسی و رستمی، ۱۳۹۴).

در سطح زبان نیز ابن حسام وفادار به لحن روایی و ادبیات مذهبی است. اما صفارزاده حتی در زبان نیز ارجاعات را رمزآلود می‌سازد. مثلاً در توصیف وضع اجتماعی جامعه می‌نویسد: «درخت‌های باغ دوباره چوب شدند / تابوت شدند / تابوت‌ها گل داده‌اند / گل‌های بی‌کفن و غسل» (احمدی و همکاران، ۱۴۰۲)؛ استعاره‌ای چندلایه که هم تلمیحی به فرهنگ شهادت دارد، هم نقدی به مرگ جمعی و سرکوب اجتماعی است. در مجموع می‌توان گفت تعامل این دو شاعر با میراث متنی شیعه، هر دو از دل سنت بیرون آمده اما در دو مسیر متفاوت گام برداشته‌اند: یکی در بازسازی نظام‌مند اسطوره‌های دینی، و دیگری در بازآفرینی استعاری، نوآورانه و انقلابی. بدین‌سان، سنت در شعر این دو، نه عنصر ایستایی، بلکه بستری برای تحول و کنش است؛ یکی در لباس مثنوی سنتی و دیگری در کسوت شعر آزاد و زبانی امروزی.

۹- سطح گفتمانی-اجتماعی

ادبیات حماسی شیعی همواره پیوندی ناگسستنی با بسترهای اجتماعی و سیاسی داشته است؛ چه در عصر حکومت‌های ظلم‌پیشه و چه در زمانه انقلاب‌های مردمی. در شعر حماسی، شاعر نه فقط روایتگر نبرد میان حق و باطل بلکه کنشگری است که در ساخت گفتمان مقاومت، مشارکت فعال دارد. مقایسه گفتمانی دو شاعر مورد بحث، ابن حسام خوسفی و طاهره صفارزاده، این نکته را روشن می‌سازد که چگونه شعر، رسانه‌ای برای انتقال ارزش‌ها، مقاومت و هویت‌سازی جمعی در بستر تحولات اجتماعی شده است.

در شعر ابن حسام، نقش شاعر بیشتر به‌مثابه مفسر الهی و نقال حماسه‌های قدسی تجلی می‌یابد. او در ساختار زبانی و معنایی خاوران‌نامه، چهره‌هایی چون علی‌بن‌ابی‌طالب یا امام حسین را در قامت قهرمانان آرمانی ترسیم می‌کند و بدین ترتیب، شاعر به‌نوعی راوی مشروعیت دینی و حامل گفتمان ولایی می‌شود. گفتمان شعر او در خدمت تثبیت سنت و حفظ پیوستگی تاریخی با حماسه دینی است (قربانی جویباری و صالحی، ۱۳۹۴: ۱۱۳-۱۰۴).

در مقابل، صفارزاده با پذیرش نقش شاعر به‌عنوان کنشگر سیاسی و فرهنگی، شعر را به رسانه‌ای برای بسیج اجتماعی تبدیل می‌کند. او از زبان شعر به‌گونه‌ای استفاده می‌کند که مخاطب را از جایگاه تماشاچی به موقعیت فاعل اجتماعی سوق دهد. چنان‌که می‌نویسد: «سکوت هم‌پیمان شب‌پرستان است؛ فریاد کن!» (رضایی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۲۴). این فریاد، نه صرفاً توصیه‌ای اخلاقی، بلکه یک دستورالعمل سیاسی است که خواننده را وارد میدان مقاومت می‌کند. در شعری دیگر، گفتمان حماسی-اجتماعی صفارزاده با استعاره‌ای بی‌نظیر بازتاب می‌یابد: «در سفره، مرگ آمده است / صدای آمدن دندان بر لقمه / همراه با صدای گلوله‌ست». در اینجا، شعر به رسانه‌ای برای افشای ستم و حضور خشونت در دل زندگی روزمره بدل شده است. مرگ در خانه‌هاست، بر سفره‌ها، در گلولی شاعر، و این زبان سیاسی-حسی، دقیقاً همان گفتمان مقاومت است که فوکو از آن به‌عنوان بازتاب مقاومت در لایه‌های خرد قدرت یاد می‌کند.

صفارزاده با استفاده از ترکیب‌هایی مانند «چکمه‌های کور»، «گلولی بسته»، و «تابوت‌هایی که گل داده‌اند»، ساختار قدرت را به چالش می‌کشد. گفتمان او، «قدرت» را نه صرفاً در شاه و ساواک، بلکه در دستگاه معنایی، رسانه‌ای و فرهنگی بازتولید می‌کند. او با بیانی طعنه‌آمیز می‌نویسد: «هر حرف، هر نوشته، هر گام / چکمه‌ای ست بر پایی از دروغ» که کنایه‌ای روشن به قدرت‌های سانسورکننده و ایدئولوژی‌های سرکوبگر است. این نوع گفتمان نه‌فقط بر محتوای شعر، بلکه بر فرم نیز تأثیر گذاشته است. صفارزاده با کنار گذاشتن روایت کلاسیک، از ساختار خطابه‌ای، ارجاع مستقیم، لحن شعاری، و تکرارهای تاکیدی برای تولید گفتمان انقلابی استفاده می‌کند. گفتمان او، زبانی می‌سازد که برای «مردم» نوشته شده و نه برای «درگاه» یا «دربار». در نتیجه، صفارزاده توانسته است گفتمان حماسی را از موقعیت سلطنتی، اسطوره‌ای و تجمل‌گرا به زبان فریاد، کنش و میدان مبارزه تبدیل کند. او شاعر نیست، بلکه روایتگر جمعی یک ملت است. این در حالی است که ابن حسام، در عصر خود واجد گفتمان عدالت و دین است، اما بیشتر در ساختار پادشاهی-اخلاقی عمل می‌کند، نه انقلابی-سیاسی.

۱۰- جنسیت، تجربه زیسته و مخاطب‌شناسی

تجربه زیسته شاعر، نه تنها در گزینش واژگان، بلکه در شکل‌گیری منظومه فکری و رسالت اجتماعی او تأثیرگذار است. در تقابل میان ابن‌حسام خوسفی، مردی از قرون گذشته با نگرشی عرفانی-ولایی، و طاهره صفارزاده، زنی معاصر با دغدغه‌های انقلابی، تفاوت نگاه به ادبیات حماسی شیعی، از لایه‌های پنهان تا وجوه آشکار، خود را نمایان می‌سازد.

ابن‌حسام، که در بستر تاریخی و فکری مردانه دوران تیموری پرورش یافته، زن را عمدتاً غایب یا تابع قهرمانان مرد تصویر می‌کند. در خاوران نامه، نقش آفرینان اصلی همگی مرد هستند و حماسه، در بستر جنگاوریهای امامان، اولیا و مجاهدان مرد رقم می‌خورد. در واقع قهرمان اصلی در خاوران‌نامه حضرت علی است که در عرصه تاریخ فردی شجاع، دلیر و دادگر است «حضرت علی(ع) به واسطه کثرت فضایل و مناقب و جامعیت در فضایل انسانی برای بروز و اظهار اسما و صفات الهی مبدأ سلسله جمیع معارف اسلامی است و اهل هر نوع حقایق و معارف، او را مقتدای خویش میدانند. قلوب همه انسانها مملو از محبت و عشق به اوست» (دستباز، ۱۳۷۹: ۷) و از آنجایی که جنگ امری مردانه بود اشعار حماسی خوسفی معطوف به میدان‌های جنگ و نقش آفرینی حضرت علی(ع) بود.

همه پرده راز او بر

چو حیدر به لوح اندرون بنگرید

درید (خوسفی، ۱۳۸۲: ۲۵۶)

اما صفارزاده، به‌عنوان زنی شاعر، تجربه زنانه را وارد ادبیات حماسی شیعی می‌کند؛ تجربه‌ای که هم از ستم‌های تاریخی زن می‌گوید و هم از ایستادگی زن مسلمان در مقابل نظام‌های طاغوتی. در شعری معروف، می‌نویسد: «من زنی‌ام در میانه خطر / پایم به خون شهادت خیس است» (گیانچی و داراب پور، ۱۳۹۲). این سطر، زن را از حاشیه تاریخ به متن حماسه می‌آورد؛ نه صرفاً مادر شهید یا همسر رزمنده، بلکه کنشگری با صدای مستقل.

در شعری دیگر، تصویر تل‌زینی را چنین می‌سازد: «بانو نشسته بود / بر تپه‌ای بلند / خورشید، رنگ غریبی داشت»؛ در این‌جا، زن نماد ایستادگی، شهادت و پیام‌رسانی است؛ صفارزاده از حضرت زینب‌الکوی می‌سازد که نه تنها شاهد، بلکه راوی حماسه است (مدرسی و رستمی، ۱۳۹۴: ۲۱).

از نظر مخاطب‌شناسی، شعر ابن‌حسام برای طبقات مذهبی سنت‌گرا سروده شده است؛ مخاطبی که با متون دینی، ادبیات کلاسیک و سبک روایی آشناست. اما مخاطب صفارزاده، مردم در حال خیزش‌اند: زنان، جوانان، کارگران، دانشجویان. در شعر «طنین در دلنا»، زن نه تنها مخاطب، بلکه صدا، تصویر و فرمان‌دهنده میدان است. در آن‌جا می‌خوانیم: «تو از قبیله‌ی شعری / من خویشاوندت هستم / و پشتم از تو گرم است»، که تصویر پیوند زن شاعر با بدنه مقاومت را نشان می‌دهد (میرزایی و گرجی، ۱۳۹۲: ۱۶).

خوانش تطبیقی این دو شاعر از منظر فمینیسم دینی، نشان می‌دهد که صفارزاده در پی بازتعریف نقش زن در گفتمان دینی و حماسی است. او با الهام از شخصیت‌هایی چون حضرت زینب، حماسه‌ای زنانه از جنس آگاهی و ایستادگی خلق می‌کند. در حالی که در شعر ابن‌حسام، شخصیت‌های زن یا غایب‌اند یا در حاشیه قصه‌اند، در شعر صفارزاده، زن خود راوی حماسه است و نه صرفاً موضوع آن.

جمع بندی و نتیجه گیری

این پژوهش با تکیه بر چارچوب نظری عملکردگرایی در ادبیات، کوشید تا بازتاب ادبیات حماسی شیعی را در اشعار دو شاعر برجسته از دو دوره تاریخی، ابن‌حسام خوسفی و طاهره صفارزاده، بررسی و تطبیق دهد. تحلیل‌ها نشان داد که گرچه این دو شاعر در فاصله‌ای چند قرن از هم قرار دارند، اما هر دو در چارچوب گفتمان مقاومت و حماسه‌سازی دینی، نقش‌آفرینان مؤثری بوده‌اند. ابن‌حسام با بهره‌گیری از ساختار مثنوی و سنت حماسه‌سرایی شاهنامه‌ای، تلاش کرده است تا مفاهیم دینی شیعی را با روایت‌های حماسی در آمیزد و الگویی از قهرمانان دین‌مدار ارائه دهد که در خدمت ترویج ولایت‌مداری و مشروعیت تشیع عمل می‌کند. زبان او کلاسیک، تمثیلی، پرآرایه و متکی بر سنت بلاغی فارسی-عربی است و بیشتر بر بازسازی مستقیم وقایع تاریخی-مذهبی تمرکز دارد. در مقابل، صفارزاده با زبانی نو، ساده و گاه خطابه‌وار، شعر را به ابزار کنشگری سیاسی و فرهنگی بدل می‌کند. او ضمن بازآفرینی نمادهای دینی و حماسی، به بسیج اجتماعی، تهییج مردمی و بازتعریف نقش زنان در حماسه شیعی می‌پردازد. شعر او نماینده‌ای از تحولی گفتمانی است که ادبیات دینی را از سطح روایت تاریخی به سطح مبارزه معاصر ارتقاء می‌دهد. از جمله تفاوت‌های کلیدی صفارزاده با

ابن حسام، تأکید بر تجربه زیسته زنانه، بهره‌گیری از بینامتنیت نمادین و گشودن شعر به روی گفتمان انقلاب و رسانه‌های جمعی است. در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که ادبیات حماسی شیعی با وجود وفاداری به ارزش‌های ثابتی چون عدالت‌طلبی، ایثار و انتظار، توانسته است در بسترهای زمانی و اجتماعی متفاوت، کارکردهای گوناگونی از تثبیت هویت گرفته تا مبارزه و اعتراض را به عهده گیرد. ابن حسام و صفارزاده، در دو سر طیف سنت و نوگرایی، نمودهای برجسته‌ای از این تداوم و تحول هستند؛ یکی در مقام حافظ میراث، و دیگری در جایگاه آفریننده معنای تازه از آن. این تطبیق، افق جدیدی برای درک پویایی ادبیات دینی در نسبت با جامعه و سیاست فراهم می‌سازد.

استناد به این مقاله: دستمرد، فرزانه، رستمی، فتانه، رزمجو، توران. (۱۴۰۴). بازتاب ادبیات حماسی شیعی در انقلاب اسلامی: بررسی موردی ابن حسام و طاهره صفارزاده، فصلنامه علمی *رهیافت انقلاب اسلامی*، ۱۹(۷۱)، ۱۷۷-۲۰۲.

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

منابع و مأخذ:

- ابن حسام خوسفی. (۱۳۶۶). *دیوان شعر*. به اهتمام احمد احمدی بیرجندی و محمدتقی سالک. مشهد: اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خراسان.
- احمدی قادر، م.، شفائی، م.، و جابراهیچی اورن، ا. (۱۴۰۱). *دراسة مضامین المقاومة فی شعر محمود درویش و طاهره صفارزاده*. پژوهش در آموزش زبان و ادبیات عرب، (۱)۵، ۱۹۷-۱۸۳.
- بهمدی، ز.، دهمرده، ح.، و مجوزی، م. (۱۳۹۴). بررسی پیوند حماسه و دین در خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی. *کاووشنامه زبان و ادبیات پارسی*، (۳۱)۱۶، ۳۷-۶۹.
- بینا، م.، اشرف‌زاده، ر.، و تقوی، م. (۱۴۰۱). عناصر حماسی و تصویرآفرینی در خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی. *زیبایی‌شناسی ادبی*، ۵۲، ۳۸-۹.
- خرم‌آبادی آرانی، ز.، راستگو، س. م.، و خیرخواه برزکی، س. (۱۳۹۹). تحلیل میراث متنی در شعر طاهره صفارزاده. *پژوهشنامه ادب غنایی*، دانشگاه سیستان و بلوچستان، (۳۴)۱۸، ۶۷-۸۶.
- خوسفی، ابن حسام (۱۳۸۲). *تازیان‌نامه پارسی*، خلاصه خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی، تصحیح حمیدالله مرادی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول.
- دستباز، هادی (۱۳۷۹). *حماسه خورشید*، بیست و سه گفتار از زندگانی علی بن ابی طالب (ع)، قم: انتشارات رضایی، ابوالفضل، خرمی، رقیه، عطالهی، محدثه (۱۳۹۲). «واکاوی اشعار انقلابی در دیوان فدوی طوقان و طاهره صفارزاده». *پژوهشنامه نقد ادب عربی*، دوره ۳، شماره ۲، پیاپی ۱۳۲-۱۰۹.
- صفارزاده، طاهره (۱۳۵۶). *سفر پنجم*، تهران: حکمت
- صفارزاده، طاهره (۱۳۶۶). *بیعت با بیداری*. چاپ اول، شیراز: انتشارات نوید شیراز.
- صفارزاده، طاهره (۱۳۸۴). *دیدار صبح*، چاپ دوم، تهران: پارس کتاب
- عطاشیبانی، ف.، و رمضانی، ع. ا. (۱۳۹۵). جلوه‌هایی از حضور امام علی (ع) در شعر ابن حسام خوسفی. ارائه شده در *یازدهمین گردهمایی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران*
- علیزاده بیرجندی، ز. (۱۳۸۰). *ساختار اندیشه‌های مذهبی سده‌های هشتم و نهم و بازتاب آن در سروده‌های ابن حسام خوسفی*. ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه بیرجند)، (۱)۱، ۱۱۲-۱۰۵.
- قربانی جویباری، کلثوم، صالحی، زینب (۱۳۹۴). «بررسی مقایسه‌ای مضامین عاشورایی در شعر ابن حسام خوسفی و شریف رضی». *فصلنامه مطالعات فرهنگی-اجتماعی خراسان*، شماره ۳۶، ۱۲۴-۹۷.
- گیانچی، نسرین، داراب پور، عیسی (۱۳۹۲). «اسطوره وارگی مفاهیم زنانه در شعر طاهره صفارزاده». *فصلنامه زن و فرهنگ*، سال پنجم، شماره هیجدهم، ۱۲۶-۱۰۳.
- مدرسی، فاطمه و خجسته مقال، زهر (۱۳۹۲). «جلوه‌های مقاومت و پایداری در اشعار طاهره صفارزاده». *نشریه ادبیات پایداری*، سال پنجم، شماره نهم، پائیز و زمستان، ۳۸۲-۳۶۳.
- مدرسی، فاطمه، رستمی، فرشته (۱۳۹۴). «دگرذیسی چهره‌های نمادین در اشعار صفارزاده». *بخشنامه ادبی*، سال هفتم، شماره ۲، پیاپی ۱۳، ۳۰-۱۵.
- مهرآوران، محمود (۱۳۸۹). «شور و شعور در آیین‌های بررسی تأثیر انقلاب اسلامی بر شعر فارسی». *فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی*، سال هفتم، شماره ۲۲، ۱۲۵-۱۰۱.
- میرزایی، طاهره، گرجی، مصطفی (۱۳۹۲). «بررسی ماهیت و مفهوم درد و رنج در اشعار طاهره صفارزاده». *فصلنامه پژوهش های ادبی و بلاغی*، سال اول، شماره چهارم، ۲۵-۱۰.
- Althusser, L. (1973). *Lenin and Philosophy and other Essays* (Ben Brewster, translation).
- Anderson, B. (2020). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. In *The new social theory reader* (pp. 282-288). Routledge.
- Assmann, J. (2011). *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge University Press.
- Durkheim, E. (2016). *The elementary forms of religious life*. In *Social theory re-wired* (pp. 52-67). Routledge.
- Eagleton, T. (2007). *The meaning of life*. Oxford University Press, USA.
- Jung, C. G. (2012). *Man and his symbols*. Bantam.
- Luhmann, N. (1995). *Social systems*. stanford university Press.
- Merton, R. K. (1968). *Social theory and social structure*. Simon and Schuster.
- Parsons, T. (2013). *The social system*. Routledge.
- Ahmadi-Ghader, M., Shafae, M., & Jabrahimi Oren, A. (2022). The study of resistance themes in the poetry of Mahmoud Darwish and Tahereh Saffarzadeh. *Research in Arabic Language and Literature Education*, 5(1), 183-197. {In Persian}
- Alizadeh Birjandi, Z. (2001). The structure of religious thought in the 8th and 9th centuries and its reflection in Ibn Hessam Khosafi's poetry. *Journal of Literature and Humanities (University of Birjand)*, 1(1), 105-112. {In Persian}
- Althusser, L. (1973). *Lenin and philosophy and other essays* (B. Brewster,

- perseverance in the poetry of Tahereh Saffarzadeh. *Journal of Resistance Literature*, 5(9), 363–382. {In Persian}
- Madresi, F., & Rostami, F. (2015). Transformation of symbolic figures in the poems of Saffarzadeh. *Adab-e-Fonouni*, 7(2), 15–30. {In Persian}
- Mehraavaran, M. (2010). Emotion and consciousness: The influence of the Islamic Revolution on Persian poetry. *Islamic Revolution Studies Quarterly*, 7(22), 101–125. {In Persian}
- Merton, R. K. (1968). *Social theory and social structure*. Simon & Schuster.
- Mirzaei, T., & Gorji, M. (2013). The nature and concept of pain and suffering in Tahereh Saffarzadeh's poetry. *Research in Literary and Rhetorical Studies Quarterly*, 1(4), 10–25. {In Persian}
- Parsons, T. (2013). *The social system*. Routledge.
- Qorbani Juybari, K., & Salehi, Z. (2015). A comparative study of Ashura themes in the poetry of Ibn Hessam Khosafi and Sharif Razi. *Khorasan Cultural-Social Studies Quarterly*, 36, 97–124. {In Persian}
- Rezaei, A., Khorrami, R., & Ataollahi, M. (2013). An analysis of revolutionary poems in the Divan of Fadwa Tuqan and Tahereh Saffarzadeh. *Arabic Literary Criticism Research Quarterly*, 3(2), 109–132. {In Persian}
- Saffarzadeh, T. (1977). *The Fifth Journey*. Tehran: Hikmat Publications. {In Persian}
- Saffarzadeh, T. (1987). *The Covenant with Awakening*. 1st ed. Shiraz: Navid-e Shiraz Publications. {In Persian}
- Saffarzadeh, T. (2005). *The Encounter of Dawn*. 2nd ed. Tehran: Pars Ketab Publications. {In Persian}
- Trans.). Monthly Review Press.
- Anderson, B. (2020). Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism. In *The new social theory reader* (pp. 282–288). Routledge.
- Assmann, J. (2011). *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge University Press.
- Atashibani, F., & Ramazani, A. A. (2016). Manifestations of Imam Ali's (AS) presence in Ibn Hessam Khosafi's poetry. *Proceedings of the Eleventh Conference of the Association for the Promotion of Persian Language and Literature of Iran*. {In Persian}
- Bahmadi, Z., Dahmardeh, H., & Mojavvazi, M. (2015). The connection between epic and religion in Ibn Hessam Khosafi's *Khavaran-nama*. *Persian Language and Literature Research Journal*, 16(31), 37–69. {In Persian}
- Bina, M., Ashrafzadeh, R., & Taghavi, M. (2022). Epic elements and imagery in Ibn Hessam Khosafi's *Khavaran-nama*. *Literary Aesthetics*, 52, 9–38. {In Persian}
- Dastbaz, H. (2000). *The Epic of the Sun: Twenty-three narratives from the life of Imam Ali (AS)*. Qom: Entesharat Publications. {In Persian}
- Durkheim, E. (2016). The elementary forms of religious life. In *Social theory re-wired* (pp. 52–67). Routledge.
- Eagleton, T. (2007). *The meaning of life*. Oxford University Press.
- Gianji, N., & Darabpour, E. (2013). The mythic nature of feminine concepts in the poetry of Tahereh Saffarzadeh. *Women and Culture Quarterly*, 5(18), 103–126. {In Persian}
- Hessam Khosafi, Ibn. (1987). *Divan of poetry*. Edited by Ahmad Ahmadi Birjandi and Mohammad-Taqi Salek. Mashhad: Khorasan Province Directorate of Endowments and Charitable Affairs. {In Persian}
- Hessam Khosafi, Ibn. (2003). *Taziyan-nameh-ye Parsi (The Persian Arab Epic): A summary of Ibn Hessam's Khavaran-nama*. Edited by Hamidollah Moradi. Tehran: University Publishing Center. {In Persian}
- Khorram-Abadi Arani, Z., Rastgoo, S. M., & Kheirkhah Barzaki, S. (2020). Analysis of textual heritage in the poetry of Tahereh Saffarzadeh. *Lytic Literature Research Journal*, 18(34), 67–86. {In Persian}
- Jung, C. G. (2012). *Man and his symbols*. Bantam.
- Luhmann, N. (1995). *Social systems*. Stanford University Press.
- Madresi, F., & Khoshestemaghal, Z. (2013). The manifestations of resistance and